

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Авязова А.М.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ ЖАНА КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫ

Авязова А.М.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ И КЫРГЫЗСКАЯ ОРФОГРАФИЯ

А. Avyazova

KASYM TYNYSTANOV AND KYRGYZ SPELLING

УДК: 4.415.13

Касым Тыныстанов кыргыз тилчилеринин ичинен биринчилерден болуп, кыргыз жазуусуна жана анын орфографиясына кылдаттык менен мамиле кылган илимпоз болгон. Тилчи-илимпоз катары Касым Тыныстанов кыргыздын улуттук жазмасын түзүүгө белсемдүү катышкан. Адегенде араб жазмасын колдоп, андан латын тамгасына, андан орус жазмасына өтүүгө үндөгөн. Азыркы кыргыз орфографиясынын принциптерин иштеп чыгуу менен кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерин түзгөн. Ошентип, макала кыргыз тил илиминин алгачкы изилдөөчүсү профессор Касым Тыныстановдун 120 жылдыгына арналат да, мында Касым Тыныстановдун кыргыз орфографиясына кандай көңүл бурганына, анын эрежелери, кыргыз адабий тилинин орфографиясынын принциптери, четтен кирген жана кыргыздын төл сөздөрүнүн жазылыштары жөнүндөгү ой-пикирине, кандай изилдөө- иликтөө иштерин жүргүзгөндүгүнө токтолуу менен кыргыз орфографиясына кошокон салымы иликтөөгө алынат.

Негизги сөздөр: алфавит, орфография, грамматика, мүчө, татаал сөз, баш тамга, кыргыз адабий тили, компонент, тилчи.

Касым Тыныстанов был одним из первых кыргызских лингвистов, внимательно изучивших кыргызскую письменность и ее правописание. Как лингвист и ученый Касым Тыныстанов принимал активное участие в создании кыргызского национального письма. Первоначально он поддерживал арабскую графику и поощрял переход к латинскому, а затем и к русскому сценарию. Он разработал принципы современной кыргызской орфографии и создал первые учебники на кыргызском языке. Таким образом, статья посвящена 120-летию со дня рождения первого исследователя кыргызского языкознания, профессора Касыма Тыныстанова. Вклад Тыныстанова в кыргызскую орфографию будет рассмотрен с акцентом на его внимание к кыргызской орфографии, ее правилам, принципам орфографии кыргызского литературного языка, его взглядам на написание иностранных и оригинальных кыргызских слов, а также его исследовательской работе.

Ключевые слова: алфавит, правописание, грамматика, член, составное слово, заглавная буква, кыргызский литературный язык, компонент, лингвист.

Kasym Tynystanov was one of the first Kyrgyz linguists who carefully studied Kyrgyz writing and its spelling. As a linguist and scientist K. Tynystanov took an active part in the creation of the Kyrgyz national letter. Initially, he supported the Arabic script and

encouraged the transition to Latin, and then to the Russian script. He developed the principles of modern Kyrgyz spelling and created the first textbooks in the Kyrgyz language. Thus, the article is dedicated to the 120th anniversary of the birth of the first researcher of Kyrgyz linguistics, Professor Kasym Tynystanov. Tynystanov's contribution to the Kyrgyz orthography will be considered with an emphasis on his attention to the Kyrgyz orthography, its rules, the principles of orthography of the Kyrgyz literary language, his views on the writing of foreign and original Kyrgyz words.

Key words: alphabet, spelling, grammar, member, compound word, title letter, Kyrgyz literary language, component.

Кыргыз элинин чыныгы уулу, тилчи-окумуштуу, кыргыз совет адабиятынын негиз салуучуларынын бири, түрколог, кыргыз тил илиминин алгачкы изилдөөчү профессору Касым Тыныстанов уулун кылым менен жашташ, Октябрь менен өмүрлөш, бирөөлөр үчүн аттын кашкасындай таанымал, ал эми кийинки орто жана кичүү деп аталчу муундар үчүн узак жылдардан бери таптакыр эле бейтааныш болуп келгенин кантип жашырабыз. Ооба, бул адам кезегинде, кыргыз совет маданияты жаңыдан көз жарып, телчигип жаткан мезгилде түшүнгөндөр үчүн анын чолпон жылдызы, арка бели, туткасы, түшүнбөгөндөр же атайылап түшүнгүсү келбегендер үчүн душманы болуп келген.

Тилчи-илимпоз катары К.Тыныстанов кыргыздын улуттук жазмасын түзүүгө белсемдүү катышкан. Адегенде араб жазмасын колдоп, андан латын тамгасына, андан орус жазмасына өтүүгө үндөгөн.

К.Тыныстанов кыргыз тилчилеринин ичинен биринчилерден болуп, кыргыз жазуусуна жана анын орфографиясына кылдаттык менен мамиле кылган илимпоз болгон. Анын кыргыз орфографиясына кызыгуусу 1925-жылы Бишкек шаарында өткөрүлгөн мугалимдердин илимий-педагогикалык биригүү съездинде «Кыргыз жазуусу жана орфография маселелери» жөнүндөгү жасаган докладынан жана 1925-жылы «Эркин-Тоо» газетасына баш редактор болуп иштешинен башталат. 1924-25-жылдарда кыргыз адабий тилинин нормасынын тактала электигинен,

анын орфографиясынын эрежелеринин жоктугунан кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жазылышы орфографиянын фонетикалык принцибине багынган, башкача айтканда, сөздөр кайсы диалектиде кандай айтылган болсо, ошондой жазууга жол берилген.

Реформаланган араб алфавити кабыл алынган мезгилдеги кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жазылышы төмөндөгүдөй орфографиялык эрежелерге багынган:

1. Эгер татаал сөздөрдүн же татаал уңгулардын биринчи компоненти жоон, экинчи компоненти ичке үндүүлөрдөн турса, мындай сөздөрдүн арасына дефис коюлуп жазылган: тобо-кел, ар-бир, Бай-чечекей, Осмон-бек, Жоро-бек, ж.б.

2. Эгер татаал сөздөрдүн же татаал уңгулардын эки компоненти тең жоон үндүүлөрдөн турса, бирге жазылган: Аксай, Аккыя, капкара, кыпкызыл, Арстанаалы ж.б.

СССРдеги бардык түрк элдери араб алфавитинен латын алфавитине өтүп жаткандыгынын негизги себебинин бири баш тамгаларды кабыл алуу маселеси болгон.

Алфавиттин составына баш тамгаларды киргизүү жөнүндөгү маселе ВЦК НТА(Жаңы түрк алфавитинин Бүткүл союздук борбордук комитети) биринчи пленумунда эле кабыл алынган. Баш тамгаларды кабыл алууда түрк элдеринин арасында негизинен үч түрдүү пикирлер айтылган. Биринчиси баш тамгаларды өзүнчө тамга катарында кабыл алуунун кереги жок деген пикир. Муну Орто Азия республикаларынын өкүлдөрү киргизген. Экинчиси кээ бир республикалардын өкүлдөрү баш тамгаларды кабыл алууну жакташып, бирок кичине тамганын чоңойтулуп жазылышы, үчүнчүсү баш тамгаларды Европа өлкөлөрүнүн жазуусундагы үлгүдөй кабыл алууну сунуш кылышкан.

Баш тамгаларды кабыл алуу маселеси I-пленумдун экинчи заседаниесинде дагы талкууланып, анда К. Тыныстанов баш тамгаларды кабыл алууга каршы болгон. Ал: «Я думаю, что сохранение заглавных букв есть ненужное сохранение одной из традиций Европы», - деп айткан. К. Тыныстановдун пикири боюнча алфавиттин составына баш тамгаларды кабыл алуунун зарылдыгы жок, себеби окутууда көп кыйынчылыктарды туудуруп, окуучулар көп машакаттарга дуушар болоорун билдирет.

Түрк элдеринин алфавитине баш тамгаларды киргизүүнү академик Самойлович, профессорлор: Жирков, Поливанов Е, ж.б. жактаган.

Жаңы түрк алфавитинин Бүткүл союздук борбордук комитетинин III пленумунда көп талаш-тартыштар менен баш тамгаларды алфавиттин составына кошуу маселеси көпчүлүк добуш менен кабыл алынат. Бирок буга дагы Орто Азия республикаларынын делегаттары макул болушпай, III пленумдун президиумуна атайын арыз менен

кайрылышып, баш тамгаларды кабыл алуу укугун Орто Азия республикаларынын өздөрүнө тапшыруу сунушун киргизишкен. Бул маселе III пленумда атайын талкууланып, бирок кабыл алынган эмес. Ошентип, баш тамгаларды кабыл алуу маселеси ВЦК НТАнын III пленумунда биротоло чечилген.

Ушул пленумда К.Тыныстанов Жаңы түрк алфавитин Бүткүл союздук борбордук комитетинин составына, анын илимий советинин мүчөлүгүнө шайланган. Ушундан баштап, К.Тыныстанов жаңы кыргыз алфавитин түзүүгө, аны эл арасына таратууга, кыргыз орфографиясынын орчундуу маселелерин изилдөөгө, баш тамгаларды кабыл алууну ишке ашырууга киришкен.

Кыргыз тилин окутуунун тарыхында Касым Тыныстанов биринчи жолу мектеп окуучуларына арнап, «Кыргыз тилинин морфологиясы» аттуу окуу китебин жазган. Буга чейин 7 жылдык мектептерге арналып түзүлгөн бир дагы окуу китеби болгон эмес. Бул окуу китеби 1932-жылы жаңыдан түзүлгөн кыргыз тилинин программасынын негизинде жазылган.

Мында 5-6 жыл үчүн тил сабактары менен бирге морфологиянын, ошондой эле фонетиканын негизги материалдары орфографиянын материалы, сөздөрдү туура жазуу эрежелери менен тыгыз байланышта берилген.

Окуу китебинде кыргыз тилиндеги тыбыштар, алардын грамматикалык законго карай бөлүнүшү, кыска жана созулма үндүүлөр, жумшак жана каткалаң үнсүздөр, алардын жазуу эрежелери иштелип чыккан.

«Үнсүздөрдүн тетири ээрчишкени» деген темада айтылышы менен жазылышы ар башка сөздөргө тиешелүү мисалдар келтирилип, талдоого алынган. Ал эми бир сөз ичиндеги үнсүздөрдүн окшошууларына төмөнкүдөй сөздөрдүн жазылышы сунуш кылынган.

Айтылышы:	Жазылышы:
Жаңгыс	Жангыс
Ченге	Ченге
Тамба	Танба
Жамбаш	Жанбаш
Чашчы	Чаччы
Кашты	Качты
Ашчы	Аччы ж.б.

Касым Тыныстанов кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн (кош, кошмок, кыскартылган) жазылыш эрежелерин да биринчилерден болуп иштеген жана окуу китебине киргизген. Мисалы: бала-бакыра, жылт-жулт, барыш-келиш, тарс-түрс, тору-ала ж.б. сөздөр

кош сөз катары алынып, алар дефис аркылуу, ал эми кошмок сөздөргө бир нече мисалдар келтирилип, анын ичинен жолбашчы, белбоо, төрага, орунбасар деген ж.б. сөздөрдү бирге жазуу каралган.

Ал эми кыскартылган сөздөрдү төмөндөгүдөй: өз алдынча маани берүүчү сөздөрдүн баш тамгаларынан кыскартылышын (БАК- Борбордук Аткаруу Комитети, БК-Борбордук комитет); башкы муундарынан обком, кырмамбас, биринчи сөзүнүн муунунан калган сөздөрдүн баш тамгаларынан кыскартылышы (Кыр. АССР) классификацияланган жана алардын жазуу эрежелерин берген. Бул эрежелер азыр да жалпы билим берүүчү мектептердин, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын окуу китептеринде берилип келе жатат.

Ошондой эле окуу китебинде сөздөрдүн жазылышы боюнча төмөнкүдөй эрежелер сунушталган:

1. Сүйлөм ичинде мүчөлөмө сөздөр да мүчөлөбөс (сенек) сөздөр да айрым жазылат. Мисалы: Кулун менен тай кишенеди.

2. Санат сөздөр (сан атоочтор) айрым жазылат: бир, эки, үч, он эки ж.б.

3. Кош сөздөрдүн ортосу сызыкча менен жазылат. Мисалы: бала-бакыра, сары-ала ж.б.

4. Кошмок сөздөр кошулуп жазылат. Мисалы: жолбашчы, колбашчы, белбоо ж.б.

5. Мааниси бир, бирок айтылышы эки түрдүү болгон айрым сөздөрдүн эки түрү тең колдонулат. Мисалы: бу-бул, ошо-ошол, тиги-тигил, а-ал, эмне-емине, качан-качанкы ж.б.

6. Кишинин бир нече сөздөн куралган энчилүү аттары бирге жана кандай айтышса, ошондой жазылат. Мисалы: Сатыбалды, Кангелди, Арстанбек, Таабалды ж.б.

7. Сүйлөм ичинде жанаша келген эки сөздүн биринчисинин аяккы тыбышы экинчи сөздүн башкы тыбышына таасир кылат. Же экинчи сөздүн башкы тыбышы биринчи сөздүн аяккы тыбышына таасир кылып, аны өзгөртөт. Мындай өзгөрүштөр жазууда берилбейт, айрым сөз жеке турганда кандай айтылса, жазууда ошондой жазылат. Мисалы:

Айтылышы:	Жазылышы:
Каз гелди	Каз келди
Кар ала	Кара ала
Тор ала	Тору ала
Аг иймек	Ак иймек
Таап пер	Таап бер
Ат та кишенеди	Ат да кишенеди ж.б.

Азыркы окуу китептериндеги такталып, илимге негизделип берилип жүргөн сөз жасоочу жана сөз

өзгөртүүчү мүчөлөр К. Тыныстановдун морфологиясында курама атоочтор жана улама атоочтор деген термин менен көрсөтүлгөн.

Курама атоочтор бөлүмүндө зат, сын, ат атоочторду жасоочу мүчөлөр, алардын жазылышы каралган. Алардын айрымдарына токтоло кетсек.

Зат атоочту жасоочу айрым көпчүл курандыларга *-чыл, -сыз, -чы, -лык, -лар, -дай, -дагы, -ныкы* мүчөлөрү менен кошо *-сымак, -чалыш* куранды мүчөлөрүнүн үңгү сөз менен бирге жазылары *-сөрөй, мүчөсүнүн -сымак, -чалыш* курандыларынын ордуна колдонуларын түшүндүрөт.

Сын атоочту жасоочу мүчөлөргө да өз алдынча токтолуп, *-ыраак* мүчөсүнүн созулуп жазылышын, кээ бир күчөтмө сын атоочтордун бирге (капкара, кыпкызыл, сапсары, жапжакшы) жазылышын колдойт.

Окуу китебиндеги эрежелерди жана аны далилдөө үчүн көрсөтүлгөн көптөгөн мисалдарды талдап караганда, азыркы окуу китептериндеги сан атоочтордун жана жандама сан атоочтордун жазылышына берилип келе жаткан эрежелери да К. Тыныстановдун ушул окуу китебинен башталгандыгы даана көрүнүп турат.

Касым Тыныстанов кыргыз тилинин илимий жана практикалык маселелерин чечүүгө бардык убактысын, бардык аракетин жумшап, кыргыз тилинин грамматикасын иштеп чыгууга белсене киришип, «Чоңдор үчүн алиппе» (1926), «Эне тилибиз» (1927), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936), социалдык-экономикалык, терминологиялык сөздүктү (1933) жараткан.

1926-жылы кыргыз элинде эч кандай адабий жана саясий журнал болгон эмес. Кыргыз мектептеринде бала окуткан жаш мугалимдер педагогикалык журналга жана кыргыз акын-жазуучулары адабий-көркөм журналга муктаж болушкан. Андай журналды чыгара салууга өкмөтүбүздүн чөнтөгү тайкы болчу. К.Тыныстанов менен Төрөкул Айтматов кыргыз интеллигенттеринен акча чогултуп, ошол акчага бир адабий-педагогикалык журнал чыгаралы деген демилгени биринчи көтөрүшүп, өздөрү чөнтөктөрүнөн он сомдон акча беришип, (ал кездеги он сом, азыркы үч койдун пулу эле) силер да биздин жолубузду жолдоп, он сомдон акча бергиле деп 110 кишини «Эркин-Тоо» газетасы аркылуу чакырып, 26-27-жылдардын май айында элден аябагандай көп акча жыйналып, ал акчага 1928-жылдын май айында «Жаңы маданият жолунда» аттуу журналдын биринчи саны жарык көрөт. Журналдын жооптуу редактору К. Тыныстанов, редколлегиянын мүчөлөрү – Токчоро Жолдошев, Баялы Исакеевдер болот.

Касым Тыныстанов 1928-1936-жылдары гезит-журналдык макалаларда, партиялык токтомдордо, республикалык даражадагы ар кыл чогулуштарда «улутчул», «бай-манапчыл», «контрреволюциячыл» дегендей жаманатты менен кайра-кайра караланып, 1937-жылы «эл душманы» деген жалган жалаа менен камакка алынган. 1938-жылы 5-ноябрда СССР Жогорку Аскер сотунун жабык жыйынында күнөөлүү деп табылып, атууга чечим чыгарылат.

Акыры келип ушул айыптоолор аны партиянын катарынан чыгарып, жарык дүйнөдөн жазыксыз жерден алып кеткен.

Кыргыздын советтик мезгилдеги алгачкы жазуучуларынын жана мамлекеттик ишмерлеринин биринин, туңгуч окумуштуу-тилчисинин, жалпылап айтканда, жаңы маданиятыбыздын көч башынын татаал тагдыры, жекече трагедиясы так ушундай болгон.

Ал өмүрүнүн кыска жашоосунда кыргыз тил илимине, кыргыз орфографиясынын өнүгүшүнө аябагандай чоң салым кошуп, өчпөс из калтырып кете алды. Анын бул эмгектери эч качан унутулбайт.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы - Б., 2004.
2. Касым Тыныстанов уулу Адабий чыгармалар. - Б., 1991.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934.
4. Тыныстанов К. Эне тилибизде. - Ф., 1928.
5. Жигитов С. «Ала-Тоо» журналы, №9-10, 1991.
6. Максүтова С. Касым Тыныстанов – кыргыз илиминдеги жылдыз. - Б., 2008.
7. Максүтова С. Касым Тыныстанов создатель первичного алфавита и переводчик. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2008. №. 10. С. 133-137.
8. Аман К.Б. Кыргызская наука и Касым Тыныстанов. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2011. №. 4. С. 303-304.